

МЕШКАНЦІ МІСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ У СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Мешканці міських осередків відігравали важливу роль в економічному та політичному житті Галицько-Волинського князівства. Їхнє відношення до державної влади та місце в адміністративній системі держави вивчено, однак досить скромно. Головною причиною цього є фрагментарність відомостей писемних джерел. У збірнику права давньої Русі – Руській Правді, як широкій, так і короткій редакціях, представників зазначеної групи підданих не віднотовано взагалі. Руська Правда, щоправда, згадує про ремісників та купців, але не розрізняє місця їх постійного проживання, однаково трактуючи тих, що мешкали у селах, як і міських осередках. “*Вира*”¹ за вбивство ремісника, за Руською Правдою, співставлялася з “*вірою*” за дрібних княжих чи боярських урядників – *сільських тивунів*² та була більшою від “*віри*” за вбивство *рядовичів*³, *смердів*⁴ і *холопів*⁵: “*А въ сельскомъ тиоунѣ княжи или в ратаинѣмъ, то 12 гривнѣ. А за рядовича 5 грив(енъ). Тако же и за боярескѣ. О ремѣствъницѣ. [А] за ремѣствъника и за ремѣствъницу, то 12 гривне. А за смердии холопъ 5 гривенъ, а за робоу 6 гривенъ (виділено – О. Б.)*”⁶. Це свідчить про вище суспільне становище ремісничої людності порівняно з зайнятою у сільському господарстві⁷.

Руська Правда згадує також купців, регулюючи, насамперед, механізми сплати боргів⁸: “*О долзѣ. Аже кто многымъ должень боудеть, а пришедъ гость*

¹ Різновид покарання за вбивство, виражений у сплаті фінансового відшкодування: *Вира* // Советская историческая энциклопедия (надалі – СІЕ). – Москва, 1963. – Т. 3. – С. 500.

² Княжий чи боярський слуга, що брав участь у управлінні господарством: *Тиун* // СІЕ. – Москва, 1973. – Т. 14. – С. 241–242.

³ Сільська людність, залежна від господаря, на підставі умови (“*ряду*”): *Рядовичи* // СІЕ. – Москва, 1969. – Т. 12. – С. 432.

⁴ Вільна сільська людність, що виконувала повинності на користь князя: *Смерды* // СІЕ. – Москва, 1971. – Т. 13. – С. 75–76.

⁵ Службена людність, залежна осо-

бисто, за становищем близька до невольників: *Холопы* // СІЕ. – Москва, 1974. – Т. 15. – С. 617–618.

⁶ *Греков Б.* Правда Русская. – Ленинград, 1940. – С. 124.

⁷ На думку Наталі Яковенко, свідомством окремого статусу купців та ремісників, вищого, ніж той, який мали інші вільні мешканці краю, була традиція складання присяги “*горожанами*” (ремісниками та купцями) кожному новому князю при перейнятті влади в місті та князівстві: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання третє, перероблене та розширене. – Київ, 2006. – С. 73.

⁸ *Греков Б.* Правда Русская. – С. 129–130.

изъ иного города или чюжеземьць, а не вѣдаѧ запоустить за нь товарь, а ѡплать начнеть не дати гости коунь ѧмоу, а пьрвиѧ дѣлжьбити начьноуть ѧмоу запинати, не дадоуче ѧмоу коунь, то вести и на торгь и продати и ѡтдати же пьрвѣѧ гостины коуны, а домашьным, что са ѡстанеть коунь, тѣмь же са подѣлать; пакы же ли боудоуть кнаже коуны, то кнаже коуны переже взати, а прокъ в дѣль; аже кто много реза ималь, то томоу не имати (видѣлено – О. Б.)⁹. Цих “гостей” необхідно визнати купцями, оскільки йдеться про товар, що його переказує “гость” мешканцеві певного міста, який, теж купцеві – адже має він віддати “гостю” за цей товар гроші (“коуны”).

У широкій редакції Руської Правди обумовлено також розміри оплати за роботи при зведенні укріплень. Джерело називає ремісників, що працюють при будівництві укріплень, “городниками” й так окреслює належну їм оплату: “А се закладаюче городъ. А се оуроци городникоу: закладаюче городьна, кѹна взати, а кончавше ногата; а за кормъ, и за вологу, и за мѧса, и за рыбы 7 коунь на недѣлю, 7 хлѣбовъ, 7 оубороковъ пшена, 7 лоуконь ѡвса на 4 кони; имати же ѧмоу, донелѣ городъ сѣроубать; а солодоу дадатъ ѧмоу ѡдиною 10 лоуконь”¹⁰. Отже, оплата здійснювалася як платіжними засобами, так і продуктами. На основі цього фрагмента не можна, однак, з’ясувати, хто платив “городникам”, бракує й розрізнення міських ремісників та сільських.

В історіографії набув популярності погляд, нібито мешканці міських осередків утворювали окрему суспільну групу. Ще Михайло Тихомиров сформулював тезу, згідно з якою “руські міста з’являються та оформлюються у торгово-ремісничі центри водночас з містами Чехії, Польщі та Німеччини, відтак, йдуть в ногу з іншими країнами Європи, що розвивалися на території, яка знаходилась за межами Римської імперії”¹¹. Вона впливала з головного твердження про появу та розвиток міст як на Русі, так і в Чехії й Польщі без жодних зовнішніх впливів і складення на Русі того ж типу міста, що й на Заході¹².

Робилися також спроби підібрати аналогії для пошуку на давньоруському ґрунті елементів імунітетних комунальних прав мешканців. На думку Володимира Пашуто, який поділяв давньоруські міські осередки на вільні та приватні¹³, вільні володіли корпоративним правом власності¹⁴. Елітарні верстви (“*мужи градские*”) мали укладати “ряды” – умови з князями, що прагнули зайняти трон, опанування якого давало право управляти усією територією (князівством чи волостю), пов’язаною з конкретним осередком. Серед таких центрів автор згадав насамперед Київ та Новгород. Неодноразово засвідчені в літописах приклади укладення договорів (“рядов”) між князем та

⁹ Греков Б. Правда Русская... – С. 130.

¹⁰ Там же. – С. 132.

¹¹ “Русские города появляются и оформляются в торгово-ремесленные центры одновременно с городами Чехии, Польши и Германии, следовательно, идут в ногу с другими странами Европы, развивавшимися на территории, находившейся за пределами Римской империи”: Тихомиров М.

Древнерусские города. Издание 2-е, дополненное и переработанное. – Москва, 1956. – С. 52.

¹² Тихомиров М. Древнерусские города. – С. 5, 52.

¹³ Пашуто В. О некоторых путях изучения древнерусского города // Города феодальной России. – Москва, 1966. – С. 95.

¹⁴ Там же. – С. 93–98.

містом, на думку В. Пашуто, доводили, що вільні міста мали саме право власності на землю, а їхній статус свідчив про функціонування міських рад (дослівно – “*городских советов*”) як органів міщан з колективним правом імунітету¹⁵. На теренах Галицько-Волинської держави такі умови (“*ряды*”) з князями нібито укладали громади Галича та Володимира. На доказ дослідник подав наступні приклади. У 1188 р. король Угорщини Бела III (1148–1196)¹⁶ забезпечив трон у Галичі своєму синові Андрієві (1176–1177?–1235)¹⁷: “*угорський король під виглядом допомоги Володимиру Ярославовичу посадив у Галичі свого сина; король знав силу міських комунальних прав на Русі і тому “даде весь наряд галичанам”, серед яких на даний момент мали перевагу ворожі Володмиру “мужи” – бояри*” (виділено – О. Б.)¹⁸. В. Пашуто зінтерпретував вираз Київського літопису “*даде весь наряд галичанам*” слідом існування у громади мешканців Галича певного взірцевого тексту умови (“*ряды*”), який вони підписали тоді з угорським королем¹⁹. Забрало, однак, переконливих доказів, чому, власне, варто прийняти таку інтерпретацію: адже вона не єдино можлива. Мотивованішим, на наш погляд, видається тлумачення виразу “*даде весь наряд галичанам*” як свідчення поділу між галицькими боярами урядових посад для здобуття їхньої прихильності.

Що ж до Володимира, то В. Пашуто бачив свідоцтво існування тут міської ради в оповіданні про передачу влади від князя Володимира Васильковича (1247–1249–1288)²⁰ до князя Мстислава Даниловича (1247–1250 – після 1289, перед 1308)²¹ у 1288 р.: “*Дал ти есть землю свою всю и городы по своему животе*”, – говорить володимирський князь Володимир Василькович своєму наступнику Мстиславу. **Однак, і в цьому разі рішення погоджувалося з радою міста.** Отримавши землю та міста за рядом, князь Мстислав поїхав до столичного міста Володимир та у єпископському храмі “*созва бояры володимерскыя брата своего и местиче, русци и немце и повеле передо всеми чести грамоту братню о даньи земли и всех городов и столного города Володимеря*”. **Рада вислухала, схвалила та єпископ благословив Мстислава на княжіння** (виділено – О. Б.)²². На наш погляд, така інтерпретація надто далеко

¹⁵ Там же. – С. 95.

¹⁶ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 470.

¹⁷ Там само. – С. 468.

¹⁸ “...венгерский король под видом помощи Владимиру Ярославовичу посадил в Галиче своего сына; король знал силу **городских комунальных прав** на Русі и потому “*даде весь наряд галичанам*”, среди которых в данный момент имели перевес враждебные Владимиру “*мужи*” – бояре” (виділено – О. Б.): Пашуто В. Черты политического строя древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С. 38.

¹⁹ Пашуто В. Черты политического

строю... – С. 38.

²⁰ Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków, 2008. – S. 383–386.

²¹ Там же. – S. 377–381.

²² “*Дал ти есть землю свою всю и городы по своему животе*”, – говорит володимирський князь Володимир Василькович своєму преемнику Мстиславу. **Однако и в этом случае решение согласовывалось с советом города.** Получив землю и города по ряду, князь Мстислав поехал в столичный город Владимир и в епископском храме “*созва бояры володимерскыя брата своего и местиче, русци и немце и повеле передо всеми чести грамоту братню о даньи земли и всех городов и столного города Володимеря*”.

відходить від викладу джерела. Літопис нічого не говорить про висловлення згоди мешканців Володимира на прийняття князя Мстислава Даниловича на княжіння, а тільки інформує про оголошення грамоти Володимира Васильковича. Квінтесенцією погляду В. Пашуто може бути твердження нібито “у кожного міста була своя Правда”, або, інакше кажучи, – певний взірєць умови, яку вільне місто уклало з новим князем, коли він займав трон²³.

Подібно розглядала “ряди” з князями й Анна Хорошкевич. На її думку, не тільки німецьке міське право гарантувало містам свободу перед власником, а й також згадані умови з князями, що регулювали правові взаємовідносини²⁴.

Наведені погляди В. Пашуто та А. Хорошкевич не знайшли підтримки в історіографії. Підважували їх, серед інших, Андрій Куза та Валентин Янін²⁵. Вдало вказав на вади цих пропозицій Петро Толочко. Він підкреслив, що “ряди” укладались не між князем та містом (тобто купцями та ремісниками), а між князем та боярами, які поряdkували в місті. Йшлося не про імунітетні права міського осередку, а урядові посади боярам задля забезпечення їх власної користі²⁶.

Цілком інший погляд на місце міських громад у правовій структурі запропонували Ігор Фроянов та Андрій Дворніченко. Вони потрактували політичний устрій Русі як федерацію вічових республік, де місто нероздільно пов'язане з волостю. Джерелом публічної влади була громада жителів (“община”) головного міста. Система управління такою громадою складалася з князя, посадника, тисяцьких та соцьких. Головною ланкою цієї системи виступало, однак, віче – збори вільних мешканців, членів громади, на якому вирішувалися усі важливі справи. Існувала також колективна земельна власність громади (поряд з індивідуальною). Громади “пригородів” залежали від громади головного міста. У кожному місті вони були тісно пов'язані з волостю. Основою військової могутності волості виступало ополчення головного міста, до якого долучалися військові відділи його підконтрольних поселень. У такий спосіб громада утворювала місто-державу²⁷. На прикладі Галицько-Волинського князівства цю теорію описав Олександр Майоров, виділивши наступні міста-держави: Галич, Володимир, Луцьк, Берестя, Червен, Белз, Буськ, Чорториськ та Дорогичин²⁸.

Совет выслушал, одобрил, и епископ благословил Мстислава на княжение (виділено – О. Б.): Пашуто В. Черты политического строя... – С. 39.

²³ Пашуто В. Черты политического строя... – С. 38.

²⁴ Хорошкевич А. Проблемы истории русского города X–XVI веков в новейшей историографии ФРГ // История СССР. – 1986. – № 4. – С. 208.

²⁵ Куза А. Социально-историческая типология древнерусских городов X–XIII вв. // Русский город. – Москва, 1983. – С. 14; Янін В. К проблеме новгородских сотен // Археографический ежегодник за

1973 г. – Москва, 1974. – С. 178–180.

²⁶ Толочко П. Социальная типология древнерусских городов // Раннеславянский город и его округа. – Москва, 1995. – С. 9.

²⁷ Фроянов И. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. – Ленинград, 1974; *Его же*. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Ленинград, 1980; Фроянов И., Дворніченко А. Города-государства Древней Руси. – Ленинград 1988.

²⁸ Майоров А. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская

Узагальнити та, в певному сенсі, поєднати різні теорії щодо ролі та місця міських осередків у правовій системі Галицько-Волинської держави, спробувала Катажина Крупа. На її думку, на політичній арені давньоруських міст виступали три сили: вільні мешканці (купці та ремісники), феодалні еліти (бояри), князі та їх оточення²⁹. Поєднуючи погляди І. Фроянова та А. Дворніченка, а також їх імплементацію у праці О. Майорова на прикладі Галицько-Волинського князівства, дослідниця ствердила: *"...підставою територіального поділу у Південній Русі були міста – столиці волостей, у яких формально повнота влади спочивала в руках громад мешканців"*³⁰. Вона визнала також існування на теренах Галицько-Волинської держави декількох типів поселень, у яких можна вбачати міські риси. Насамперед, це були великі земські міста – столиці волостей; *"пригороди"* міст, що виконували столичні функції, та інші міські осередки, а також центри феодалних волостей у володінні бояр³¹. Така ситуація, однак, на думку авторки, від середини XIII ст. почала змінюватися. Причиною стала монгольська навала та її вплив на суспільно-економічну ситуацію як у всій Русі, так і Галицько-Волинській державі. Князі *"...почали виконувати функції, пов'язані зі збиранням оплат на користь нових правителів (монголів – О. Б.), що дозволило їм поволі зміцнити свої позиції щодо міської громади"*³². Це мало істотний вплив на розвиток міст. Від середини XIII ст. князі та інші феодали *"почали зосереджувати у своїх руках щоразу більші земельні володіння"*, що в результаті призвело до ослаблення зв'язку міста та волості, наслідком чого, у свою чергу, було *"замикання міст завдяки застосуванню нових правових рішень"*³³.

Варто погодитися з К. Крупою, що період функціонування Галицько-Волинської держави – XIII та перша половина XIV ст. характеризувався значними змінами в житті міських осередків та їх мешканців. Надалі тісним залишався зв'язок міста й волості, у писемних джерелах помітний і після входження частини земель Галицько-Волинського князівства від середини XIV ст. в орбіту польської державності³⁴. На думку Анджея Янечка та Ришарда Щигла, сформована за княжих часів гродово-територіальна

община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 167–168.

²⁹ Krupa K. Z dziejów ustrojowych miast na Rusi Halicko-Włodzimierskiej w XI–XIII wieku // Przegląd Humanistyczny. – 1997. – R. 41, nr 1. – S. 24.

³⁰ *"...podstawą podziału terytorialnego na Rusi południowej były miasta-stolice wołości, w których formalnie pełnia władzy spoczywała w rękach wspólnot mieszkańców"*: Krupa K. Z dziejów ustrojowych... – S. 28.

³¹ Krupa K. Z dziejów ustrojowych... – S. 30.

³² *"...zaczęli pełnić funkcje związane z pobieraniem opłat na rzecz nowych władców (Mongolów – О. Б.), co pozwoliło im na powolne wzmacnianie swej pozycji wobec wspólnoty gro-*

dowej": Krupa K. Z dziejów ustrojowych... – S. 30.

³³ *"Pierwsze oznaki tego zjawiska pojawiły się po najeździe tatarskim, gdy książęta i feudałowie zaczęli skupiać w swych rękach coraz większe dobra ziemskie. Rozluźnieniu zaczął ulegać ścisły dotychczas związek wołości z miastem. Logicznym następstwem tych zjawisk było zamknięcie się miast dzięki zastosowaniu nowych rozwiązań prawnych"*: Krupa K. Z dziejów ustrojowych... – S. 31.

³⁴ Janeczek A. System grodowo-terytorialny Rusi halickiej w źródłach późnego średniowiecza // Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej. – Wrocław, 1993. – S. 143–157.

система на перших етапах запровадження польської адміністрації була прийнята та в адаптованій формі функціонувала до середини XV ст.³⁵

Згідно з поглядом Максима Макарова, тип середньовічного західноєвропейського міста з юридично виокремленою громадою, наділеною правом самоврядування, не був знаний на Русі й у XIII ст. Міські осередки не утворювали окремих міських структур, а їх мешканці – з огляду організації – нічим не відрізнялися від сільських жителів волості: *“Центральний “град” з розташованим біля нього посадом утворював органічне ціле з підпорядкованою йому територією й був одним великим центром влади, ремесла та торгівлі землі-волості, обшар якої, у свою чергу, поділявся на декілька дрібних волостей”*³⁶.

Підсумовуючи, можна ствердити різноманітність поглядів на роль та місце галицько-волинських міст у державній правовій системі. Причиною такої ситуації, про що вже згадувалося, є брак докладнішого відображення самої проблеми в джерелах, а також різні підходи окремих історіографічних шкіл до з'ясування питання про суспільно-правові стосунки в державі. Не можна, однак, погодитися зі згаданою пропозицією В. Пашуто та А. Хорошкевич щодо можливості укладення умов (*“ряд”*) між мешканцями міських осередків та князями й ствердити на цій підставі існування у давньоруських містах комунальних корпорацій, подібних до західноєвропейських міських громад.

Нечисленні перекази літописних джерел та інших писемних пам'яток дають змогу окреслити систему управління міськими осередками та дати відповідь на питання про місце міських громад (купців та ремісників) в організаційній структурі Галицько-Волинської держави. Уже М. Тихомиров відзначав, що життя мешканців міст було упорядковане та організоване³⁷, управління опиралося на уряди *тисяцького й соцького*³⁸. На його думку, хоча спершу цих урядників і призначав князь, поступово вони ставали представниками інтересів міської громади³⁹.

Інакше гадала Ксенія Софроненко, підкреслюючи зв'язок урядів *тисяцького та посадника* (останній, на її думку, управляв у менших за значенням міських осередках) з особою князя. На такі уряди, як вона вважала, висувалися особи боярського походження – у своїй діяльності на відповідних

³⁵ Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVIII w. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – S. 21–34; *Ejusdem*. System grodowo-terytorialny... – S. 148; *Szczygieł R.* Od wołości do powiatu. Przemiany podziałów terytorialnych Rusi Szwedzkiej w XIV–XVI wieku // Галицько-Волинська держава: Передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – S. 9–11.

³⁶ “Центральны “град” з размещаным каля яго посадом утвараў арганічнае цэлае

з падпарадкаванай яму тэрыторыі і з'яўляўся адзіным значным цэнтрам улады, рямства і гандлю зямлі-воласці, абшар якой у сваю чаргу быў падзелены на некалькі дробных валасцей”: Макараў М. Ад пасада да магдэбургіі: правое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. – Мінск, 2008. – С. 39.

³⁷ Тихомиров М. Древнерусские города. – С. 225.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же. – С. 228.

посадах репрезентанти інтересів не мешканців міст, а князя, пануючої верстви загалом⁴⁰. Подібно сприймав ситуацію також Іван Крип'якевич: головний обов'язок *тисяцького* полягав в організації оборони ввіреного йому міста. Особи, які займали цю посаду, були водночас довіреними князя й могли виконувати також інші його доручення⁴¹.

Анджей Поппе твердив: *“Уряд тисяцького, що спершу обсаджував кн[язь] з-посеред міського боярства, поступово усамостійнювався, стаючи представником міської верхівки, а часом і М[іста], в протистоянні з кн[язями]. У XII ст., з одного боку, утвердилась спадковість цього уряду у декотрих боярських родах, а з іншого – перемагав принцип виборності, що завершився успіхом у Новгороді В[еликому] та Пскові; зміни у цьому напрямі відбувалися також у Києві, Полоцьку, Смоленську, Галичі та ін.”*⁴².

Проаналізуємо тепер згадки про зазначені уряди в контексті міських осередків Галицько-Волинської держави. До переліку таких урядів, крім *тисяцького* та *соцького*, необхідно додати ще теж *воєводу* й *посадника*, що також з'являються у контексті проблеми міських осередків. Чисельність самих переказів, попри очікування, досить незначна. Маріуш Бартніцкі у студії про політичну еліту Галицько-Волинського князівства XIII ст. віднотував 9 *воєвод*, 5 *тисячників*, 2 *посадників* та 1 *соцького*⁴³. Однак ці урядники, здебільшого, виступають поза контекстом міських осередків, а з'являються при князях у повідомленнях про різноманітні воєнні події. Порівняймо випадки, коли урядників, що нас цікавлять, вдається пов'язати з конкретними містами.

Про *воєвод* при містах згадано тричі. Уперше під 1280 р., коли віднотовано берестейського *воєводу*: *“Лаховъ воеваша оу Берестья. по Кроснѣ. и взаша сель десать. и поидоша назадъ. Берестьяни же собрашася и гнаша по нихъ. башеть бо Лаховъ. двѣстѣ. а Берестьянъ .оѣ. (70 – О. Б.) башеть бо оу нихъ воевода Титъ вездѣ словии моужьствомъ. на ратѣхъ и на ловѣхъ. и тако оугонивъше ѣ и бишася с ними. Бжиюю же мл(с)тью. побѣдиша Берестьянѣ”*⁴⁴.

Під 1283 р. відзначено холмського *воєводу*: *“Володимеръ (князь Володимир Василькович – О. Б.) же нарядивъ ратѣ. поиде к Берестью. тоу сѣ собра. и Хольмлянѣ придоша к нему башеть бо воевода с ними. Тюима”*⁴⁵. Однак тут, радше, йдеться про *воєводу* не як урядника в місті, а керівника його військового ополчення за вказаних конкретних обставин.

⁴⁰ Софроненко К. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. – Москва, 1955. – С. 132–133.

⁴¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Друге видання із змінами і доповненнями. – Львів, 1999. – С. 162.

⁴² *“Urząd tysiącznika, mianowanego pierwotnie przez ks[ięcia] spośród bojarstwa miejskiego, stopniowo usamodzielniał się, stając się przedstawicielem góry miejskiej, niekiedy i M[iasta], w przetargach z ks[ięciem]. W w. XII z jednej strony utrwala się dziedziczność tego urzędu w niektórych rodach bojarских, a z dru-*

giej zwycięża zasada obieralności, uwieńczona pełnym sukcesem w Nowogrodzie W[ielkim] i Pskowie; zmiany szły w tym kierunku także w Kijowie, Połocku, Smoleńsku, Haliczu i in.”: Poppe A. Miasta, cz. IV: Ruś // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Wrocław, 1967. – T. 3. – S. 227.

⁴³ Bartnicki M. Elita polityczna księstwa halicko-włodzimierskiego w XIII w. // Ruthenica. – Київ, 2006. – Т. 5. – С. 108.

⁴⁴ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 890.

⁴⁵ Там же. – Стб. 884.

На думку Леоніда Махновця, віднотований під 1259 р. у Холмі Лука Іванкович⁴⁶ токож мав бути холмським воєводою⁴⁷, хоча Галицько-Волинський літопис його так не називає.

П'ять разів і лише в контексті двох міських осередків з'являються нотатки про **тисяцьких**. У 1219 р. згадано галицького **тисяцького** Дмитра: "Даниль же затвориса в Галичѣ [...] Мьстиславоу же повѣдавишу Данилови изи-иди из града. Данииль же изииде с Дмитромъ тысячкы(м)"⁴⁸. Під 1231 р. також у Галичі відзначено **тисяцького** Дем'яна⁴⁹. 1242 р. **тисяцьким** у Галичі став Владислав Юр'євич. Цей боярин сприяв посадженню на престіл князя Ростислава Михайловича (бл. 1219–1264)⁵⁰, за що "приша тысячу ѿ него"⁵¹.

Двічі віднотовано **тисяцьких** у Перемишлі. 1219 р., коли польсько-угорські війська підійшли до міста, "Іаронови же тогда. тысящю держащю в Перемышли избѣже передъ ними"⁵². Пізніше, взимку 1226–1227 рр. перемишльським **тисяцьким**, за свідченням літопису, був Юрій Домажирич: "приде ко Перемышлю. Юрѣви тогда тысящюу держащю. переда Перемышль и бѣжа самъ ко Мьстиславоу"⁵³.

Уряд **тисяцького**, відтак, виступає як постійно чинний. Призначення відповідної особи належало князеві, кандидат вибирався з боярського середовища. Складно, однак, на підставі таких фрагментарних даних визначити обсяг компетенції та територіальний вимір влади **тисяцького**.

Можливо, наближені до **тисяцьких** функції виконували також **посадники**, але в менших міських осередках. Уряд **посадника** віднотувала Руська Правда. Вона однозначно пов'язала його з містом: "Аже кто своєю холопа самъ досочитьса въ чиемъ любо **родѣ** (**городе** – О. Б.), а **будеть посадникъ** не вѣдал его, то, повѣдавши ємоу, пояти оу него штокъ, и шедъши оувязати и, и дати ємоу вазебною 10 коунъ, а переима нѣтоутъ; аче оупоустить, собѣ ємоу пагоуба, а не платить в то ні кто же, тѣмъ же и переима нѣтоутъ" (виділено – О. Б.)⁵⁴.

На жаль, від XIII ст. немає безпосередніх згадок про **посадників** у містах Галицько-Волинської держави⁵⁵. На думку Л. Махновця, **посадниками**

⁴⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 851.

⁴⁷ Літопис Руський. – С. 422, 494.

⁴⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 733–734.

⁴⁹ Там же. – Стб. 762.

⁵⁰ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 418–419; Мандзяк В. Ростислав Михайлович – "Dux Galiciae et Imperator Bulgarorum" // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 131–143.

⁵¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 793.

⁵² Там же. – Стб. 733.

⁵³ Згадка стосується угорської виправи на Галич: Ипатьевская летопись. – Стб. 748.

⁵⁴ Греков Б. Правда Русская. – С. 133.

⁵⁵ Можна навести приклади з попереднього століття. У 1121 р. віднотовано червенського **посадника** князя Володими-

ра Всеволодовича Мономаха (1054–1125) (Войтович Л. Княжа доба... – С. 455) Фому Ратиборича: "...приходи Іарославъ. с Лалы къ Чървну. при посадничи Фомѣ Ратиборичи": Ипатьевская летопись. – Стб. 286. Під 1150 р. відзначено не знаного з імені сяноцького **посадника** князя Володимира Володаревича (?–1153) (Войтович Л. Княжа доба... – С. 333): "...король же прошедъ гору. и вза Санокъ. и посадника его ѡша": Ипатьевская летопись. – Стб. 406. Через два роки зафіксовано безіменних **посадників** князя Ізяслава Мстиславича (бл. 1096–1154) (Войтович Л. Княжа доба... – С. 461) у Буську, Шумську та Тихомлі: "...прише(д) Изславъ. Володимирю посла посадники своя въ городы [...] въ Бужескъ. въ Шюмескъ въ Тихомль": Ипатьевская летопись. – Стб. 454. 1161 р. в Торчеську

можна вважати віднотованих у Бакоті в 1252–1254 рр. Милія, Андрія – у 1254 р. у Крем'янці та Костянтина Положишила – у 1259 р. в Холмі⁵⁶. Розглянемо усі наявні відповідні свідчення.

Милій та Андрій з'явилися у переказі Галицько-Волинського літопису про спроби монголів повернути контроль над державою Романовичів, здійснені під керівництвом улус-бека Куремси (? – після 1260)⁵⁷: “В та же лѣ(тѣ). (или преже или потомъ.) приѣхаша Татарѣ. ко Бакотѣ. и приложиса Милѣи к нимъ. Данилови же [...] посла снѣ си Лва на Бакоту посла Левѣ дворьского пере(дѣ) собою. изъѣхавше ѣаша. Милѣа баскака. и приведе Левѣ. Мѣлѣа ѡцѣю си. и бы(сѣ) паки Бакота. королева ѡцѣ его. потом же сдоумавѣ. со снѣмъ и ѡпоусти и. а пороучникъ бы(сѣ) Левѣ. ѣако вѣрною емоу (емоу) быти. и паки приѣхавши(мѣ) Татаромъ и створи льсть. и предасть ю паки Татаромъ Бакоту. Потом же Коуремьса приде ко Креманцю. и воева. ѡколо Креманца. Андрѣви же на двое боудоуцоу. ѡвогда взываюцоуса королевѣ есмъ. ѡвогда же Татарьскымъ. держацоу неправдоу во ср(дѣ)ци. Бѣ предасть в роучи и(хѣ) ѡному же рекишоу. Батыева грамота оу мене есть. ѡнѣмъ же болма возъѣрившимса на нь ѣоубьенѣ бы(сѣ). и ср(дѣ)це его вырѣзаша”⁵⁸. Наведений фрагмент викладу дає змогу зробити висновок, що Милій та Андрій управляли як у згаданих містах, так і їх округах (волостях). Можна припускати походження обох з місцевої еліти. Кар'єру на урядах вони почали робити, мабуть, ще перед монгольською навалою 1241 р. (на це вказує наявність в Андрія “грамоты Батыевой”), після чого прагнули утриматися на посадах, почергово визнаючи владу монголів, князя Данила Романовича (бл. 1201–1264)⁵⁹, потім знову монголів. Джерело, однак, безпосередньо не відзначає їх на становищі *посадників*.

Костянтина Положишила, якого Л. Махновець назвав *посадником* князя Данила Романовича в Холмі, віднотував літописний переказ про спробу схилити захисників міста піддатися емірові Бурундаю (?–1260)⁶⁰ (1259)⁶¹.

віднотовано Вишка, посадника князя Мстислава Ізясловича (після 1132 – перед 1135–1170) (*Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów*. – S. 216): “Дѣдѣ же безъ ѡтнѣ повелениѣ. ѣха въ Торцькыи а посадника Мьстиславла Вышка. емѣ приведе”: *Ипатьевская летопись*. – Стб. 519.

⁵⁶ Літопис Руський. – С. 413, 422. З ідентифікацією згаданого Андрія як крем'янецького посадника погодився також: *Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*. – Kraków, 2011. – S. 281.

⁵⁷ *Селезнев Ю. Элита Золотой Орды. Научно-справочное издание*. – Казань, 2009. – С. 113.

⁵⁸ *Ипатьевская летопись*. – Стб. 828–829.

⁵⁹ *Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów*. – S. 300–315.

⁶⁰ *Селезнев Ю. Элита Золотой Орды*. – С. 63–65.

⁶¹ “...то сем поиде Боурандаи к Холмови а Василко князь с нимъ. и с бояры своими и слоугами своими. пришедшимъ же имъ к Холмови. городъ же затворенъ бысть и стаиша при(и)дше к нему. ѡдалъ его. и не оустѣша вои е(гѣ) ничто же. бѣхоутъ бо в немъ боярѣ и людѣ добрии. и оутвержение города крѣпко пороки и самострѣлы. Буранда же росмотрѣвъ твердость корода. ѡже не моцно взати его. тѣмъ же и нача молвити. Василкови князю Василко се городъ. брата твоего. ѣдѣ молви горожаномъ. а быша са передалѣ. и посла с Василкомъ три Татаринѣ. именовъ. Коуичиѣ. Ашика Болюѣ. и к тому толмача розоумѣюща Роускыи ѣзѣ. што иметъ молвити Василко приѣхавъ подѣ городъ. Василко же. ида подѣ городъ. и взѣ собѣ в роучоу камениѣ. пришедше подѣ городъ. и нача молвити горожаномъ. а Татарове слышатъ. послани(и) с нимъ. Костянтине холопе и ты. и другии холопе. Лоука Иванковичю се городъ

Літопис також не називає його *посадником*. Втім, він репрезентував княжу владу, що дає підстави погодитися з припущенням Л. Махновця.

Наступним урядом, що нас цікавить, є **соцький**, один раз віднотований на сторінках Галицько-Волинського літопису. Під 1231 р. згадано соцького Микуду в описі віча у Галичі: *“Самомоу же Данилоу. созвавшоу вѣче оставъшоуса въ. иї. (18 – О. Б.) отрокъ вѣрнихъ. и съ Дѣмьяномъ тысяцкымъ своимъ. и ре(ч) имъ. хочете ли быти вѣрни мнѣ да изииду на враги мое. онѣм же кликнувшимъ. вѣрни есмы Боу и тобѣ. з(с)ноу нашемоу. изииди с Бжїею помощью. соцкыи же Микоула ре(ч) з(с)не. не погнетши пчель меду не вдатъ”*⁶². Не можна на підставі цього фрагмента однозначно стверджувати, чи сам соцький мав якийсь зв'язок з мешканцями Галича, чи, можливо, належав до дружини князя Данила Романовича й був чужим у місті. Варто, однак, мати на увазі припущення Володимира Кучкіна, що згаданий Микула міг бути пов'язаний з *тисяцьким* Дем'яном, разом з ним входить до оточення князя Данила Романовича⁶³. Оскільки уряд соцького знаходився у структурі уряду *тисяцького*⁶⁴, Микула, усе ж, видається, належав насамперед до середовища Галича та його мешканців.

Випадає, відтак, стверджувати брак однозначного висвітлення у джерелах функцій віднотованих у наведених літописних переказах урядників, а також територіального обсягу їхньої влади. Беручи до уваги фрагментарність самих свідчень, варто привернути увагу до відсутності прецеденту, коли б в одному міському осередку водночас відзначено осіб на посадах *воєводи*, *тисяцького* та *посадника*. Можна вказати одинокий такий випадок, коли прийняли трактування Л. Махновця, за яким у 1259 р. під час монгольського набігу Холм захищали *воєвода* Лука Іванкович та *посадник* Костянтин Положишило⁶⁵. Звичайно *воєводи* згадані без пов'язання з конкретним міським осередком, натомість *тисяцькі* переважно виступають лише в містах. Тому не можна заперечити зв'язок функцій *воєвод* з командуванням військом, а *тисяцьких* – з адміністративними та фіскальними обов'язками. Ці урядники віднотовані в найбільших міських центрах Галицько-Волинської держави, головних осередках княжінь.

Торкаючись питання територіального виміру самих урядів, варто згадати про опис передачі влади в Берестейському князівстві князеві Мстиславові Даниловичу. Викладаючи ці події, Галицько-Волинський літопис

брата моего. и мои передаитеса молвиль. да камень вержетъ. доловъ. даа имъ ро(з)мъ. хитростью а быша са билѣ. а не передавалиса. си же слова молвиль и по троичи меча каменемъ доловъ. съ же великии князь Василко. акы ѿ Ба посланъ. бы на помощь горожаномъ пода имъ хитростью разоу(м). Костантинъ же. стоа на заборолѣхъ города оусмотрі оумомъ. разоумъ. поданы емоу ѿ Василка. и ре(ч) князю Василкови. поѣдъ прочь. аже боудеть ти каменемъ в чело ты оуже не братъ еси. (бра(т) еси) братоу своему. но ратьныи есь

емоу. Татарове же послании со княземъ. подѣ горо(д). слышавше. поѣхаша к Боурандаеви. и повѣдаша рѣчь Василковоу. како молвиль. горожаномъ. што ли молвили пакъ горожане Василкови”: Ипатьевская летопись. – Стб. 850–852.

⁶² Ипатьевская летопись. – Стб. 763.

⁶³ Кучкин В. Ранние свидетельства о сотских и сотнях // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2006. – № 2(24). – С. 13–14.

⁶⁴ Там же. – С. 14.

⁶⁵ Літопис Руський. – С. 422.

поінформував, що тоді спершу князь Юрій Львович (1247-1254–1308)⁶⁶ вислав свої залоги до Берестя, Кам'янця та Більська, а згодом, після урегулювання конфлікту, також князь Мстислав Данилович “засадоу посади в Бѣльски. и в Каменци”⁶⁷. Відтак, посадження залоги у певномі місті (його треба розуміти також як вислання до нього своїх урядників) означало поширення влади водночас і на усю територію, пов'язану з ним.

Давніша література сприймала *тисяцького* за земський уряд з підпорядкуванням його владі мешканців міста та всієї волості⁶⁸. Визнають таке трактування й найновіші публікації⁶⁹. Відмінності в поглядах з'являються щойно тоді, коли йдеться про уряд *соцького* та саме поняття *сотні*. На загал, приймається, що жителі як міст, так і волостей ділилися на *сотні*⁷⁰. Винятком був тільки Новгород, де на *сотні* поділялися тільки його мешканці, натомість жителі волості розподілялися на *погости* та *потуги*⁷¹. Завдяки грамоті князя Мстислава Даниловича для Берестя (1288) маємо конкретне свідоцтво поділу на сотні мешканців *волості*, звично інтерпретоване в той спосіб, що до *сотенної* організації не входили мешканці самого Берестя⁷².

Інше становище, варте докладнішої уваги, оскільки безпосередньо стосується діяльності *тисяцьких* та *соцьких* як урядників, пов'язаних з міськими осередками, зайняв Іван Лінніченко. На його думку, *сотенна* організація охоплювала лише мешканців служилих поселень, розташованих у безпосередній близькості до замку. Жителі цих *сотень* разом з мешканцями міста утворювали *тисячу*, якою управляв урядуючий на замку *тисяцький*⁷³. Згодом, після включення земель Галицько-Волинського князівства до Польського Королівства та Великого Князівства Литовського, *сотенна* організація у вигляді служилих сіл, жителі яких виконували повинності на користь замку, пережитком княжих часів функціонувала ще в XV та XVI ст.⁷⁴

Загальний поділ мешканців на *тисячі* та *сотні*, на думку І. Лінніченка, склався щойно у другій половині XIII ст. в результаті фіскальної реформи,

⁶⁶ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 197.

⁶⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 932.

⁶⁸ Сергѣевичъ В. Вѣче и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. – Москва, 1867. – С. 400; Дювернуа Н. Источники права и судъ в древней Россіи. – Москва, 1869. – С. 23; Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 234–235; Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. – Москва, 2005. – С. 100.

⁶⁹ Макарау М. Ад пасада да магдэбурггі... – С. 39; Котляр М. Княжа служба в Київській Русі. – Київ, 2009. – С. 188.

⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 235.

⁷¹ Сергѣевичъ В. Вѣче и князь. – С. 343.

⁷² Там же.

⁷³ “Сотенная організація древней княжеской Руси не была общей организацией всего ея низшаго населенія, а лишь спеціальной организацией подзамкового населенія и ближайшихъ къ замку поселеній [...]. Тысячу составляло городское и подзамковое населеніе, обязанное послугами на замокъ и содержаниемъ княжеской дружины”: Лінніченко І. Черты изъ истории сословій въ Юго-Западной Галицкой (Руси) XIV–XV вв. – Москва, 1894. – С. 116, 119.

⁷⁴ Лінніченко І. Черты... – С. 110.

⁷⁵ Там же. – С. 119. На доказ цього наведено наступний приклад з Лаврентієвського літопису, з оповідання 1257 р.: “Поѣхаша князи в Татары. Александръ. Андрѣи. Борисъ. чтившиє Оулавчѣа. приехаша въ свою оѣчину... Тою же зими приехаша числениці исцетоша всю землю Суждальскую

що її провели монголи у підкорених руських князівствах⁷⁵. Вона охопила, однак, тільки північно-східні терени та майже не зачепила Галицько-Волинської держави⁷⁶. Щодо останньої, то в середині XIII ст. монголи запровадили свою фіскальну систему тільки на теренах пізнішого Поділля, а тоді Болохівської землі та Пониззя⁷⁷. З огляду на це, на думку І. Лінніченка, сотні та уряд соцького так, як вони функціонували в XIV–XV ст. на галицько-волинських територіях під владою Литви та Польщі, у подібній формі функціонували ще за часів Галицько-Волинської держави⁷⁸. Коли прийняти цю гіпотезу⁷⁹, то можна ствердити, що владі тисяцького підпорядковувалися як мешканці міст, так і служилих поселень; натомість уряд соцького не мав нічого спільного з мешканцями міст.

Мало джерельних даних є також про повинності мешканців міських осередків (купців і ремісників) на користь князя. На сторінках Галицько-Волинського літопису знаходимо лише дві згадки другої половини XIII ст. Перша стосується нової повинності, яку князь Мстислав Данилович наклав на "горожан" Берестя ("оуставляю ловчее на Берестьяны [...] а на горожанахъ .д. (4 – О. Б.) гривны коун (виділено – О. Б.)"⁸⁰). Другу описано в інформації про запис князя Володимира Васильковича у заповіті Кобриня разом з підданими своїй дружині Ользі: "...далъ есмь княгинѣ своеи. по своемъ животѣ. городъ свои Кобринъ. и с людѣми и з данью. како при мнѣ давали тако и по мнѣ. ать дають княгинѣ моеи (виділено – О. Б.)"⁸¹. Варто пригадати й фрагмент заповіту про передачу княгині села Городла: "...далъ есмь. еи село свое Городель. и с мыто(мъ) а людѣе како то на ма страдалъ тако и на княгиню мою. по моему животѣ. аже боудеть князю городъ роубити. уни к городуу а поборомъ. и татарьциною. ко князю (виділено – О. Б.)"⁸². Повинності мешканців міських осередків полягали, відтак, на складанні данини, у випадку "горожан" Берестя – навіть, платіжними засобами, у "гривнахъ коунъ". Натомість мешканці сіл "страдалѣ", тобто відпрацьовували повинності, зокрема, при будівництві міських укріплень, хоча платили й "поборы", тобто данину.

З дотеперішніх досліджень відомо, що до повинностей сільських мешканців належало складання данини натурою⁸³. На думку І. Лінніченка, до

и Рязаньскую. и Мюромъскую и ставиша десатники. и сотники. и тысящники и темники. и идоша в Ворду. толико не чтоша игуменовъ. черньцовъ. поповъ. крилошанъ. кто зреть на стію Биѣю. и на в(д)лку (виділено – О. Б.)": Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1927. – Т. 1, вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Стб. 474–475.

⁷⁶ Лінніченко І. Черты... – С. 119.

⁷⁷ Там же. – С. 119; Молчановскій Н. Очеркъ извѣстій о Полольской землѣ до 1434 года. – Київ, 1885. – С. 156–157.

⁷⁸ Подібний погляд див. також у Войцеха Гейноша, який зосередився на характеристиці служилої людності в

Галицькі Русі XV ст.: Hejnosz W. Ius Ruthenicae. Przeżytki dawnego ustroju społecznego na Rusi Halickiej w XV wieku. – Lwów, 1928.

⁷⁹ На користь прийняття погляду І. Лінніченка висловлювалася: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – Київ, 2008. – С. 24.

⁸⁰ Іпатъевская летопись. – Стб. 932.

⁸¹ Там же. – Стб. 903.

⁸² Там же. – Стб. 903–904.

⁸³ Лінніченко І. Черты... – С. 74; Łowmiański H. Feudalizm na Rusi // Słownik

обов'язків жителів служилих осад, розташованих при міських осередках, входив також ремонт замкових укріплень⁸⁴. Мешканці міст (купці та ремісники), як підкреслював Генрик Ловмянський, займали "...посередне становище між класом феодал[альних] панів [...], та класом експлуатованих смердів" й несли на собі "казенний тягар у вигляді торгівельних оплат", виконували теж "публічні послуги"⁸⁵.

Підсумовуючи, варто ствердити, що для XIII ст. на підставі доступних писемних джерел не вдається встановити, чи мешканці міських осередків мали власних урядників, відмінних від урядників, які управляли волостю. Можна, однак, зауважити, що правовий статус цієї частини населення відрізнявся від статусу інших категорій мешканців князівства.

Кандидат історичних наук, м. Люблін

Starożytności Słowiańskich. – Wrocław, 1964. – Т. 2. – S. 35–41.

⁸⁴ Линниченко И. Черты... – С. 116.

⁸⁵ "W systemie feud[alnym] zajmowało ono (мешканці міських осередків, на okreśлення яких Г. Ловмянський ужив термін

"pospólstwo" miejskie" – О. Б.) stanowisko pośrednie między klasą panów feud[alnych]..., a klasą eksploatowanych smerdów. Wprawdzie i "pospólstwo" ponosiło ciężary skarbowe w postaci opłat handlowych, pełniło też usługi publiczne...": Łowmiański H. Feudalizm na Rusi. – S. 40.

